

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНСКО-РУСКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНЬСКИЙ.

ТОМ IV.

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIERT VON

ALEXANDER BARWIŃSKIJ

BAND IV.

У ЛЬВОВІ.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
лід зарядом К. Беднарського.

1894.

ВСТУПНИЙ ВИКЛАД З ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ РУСІ,

виголошений у Львівськім університеті 30 вересня 1894 р.

Шановна громада!

Розпочинаючи курс історії Русі, я звертаю ся гадкою до того факту, що нашему давному книжникові київському здавав ся первістком Русланом на історичну арену:

„Наченшию Михайлу царствовать, нача ся прозывать Русская земля. О семъ бо увѣдахомъ, яко при семъ цари приходиша Русь на Царьградъ, якоже пишеть въ лѣтописании Грѣцкомъ“ — себто за Михайла з'явило ся імя Русі, а се ми знаємо тому, що за цього царя приходила Русь на Царьгород¹). Так що той невідомий нам на імя автор Повісти времіennих лїт до сего часу відносить не тільки першу звістку, а й самий початок Русі, яко нового фактора в державнім житю народів східно-славянських.

Але звернімось до съвідка того находити, що єго бачив на власні очі. Ми маємо казання, що виголосив патриарха Фотій з поводу того находити, і єго обіжник з поводу охрещення Русів, і от що він тут каже про Русів: народ, про якого так часто балакано, народ що переважає інших в жорстокості і в охоті до морду, себто звана Русь, що підбивши під себе своїх сусідів і з того загордувавши, на Ромейську державу зняла руки...“²).

Сі слова жадним чином не можуть прикладатись до первого виступленя народу на арену політичного життя, вони натякають на довгий попередній період громадської і державної еволюції.

¹⁾ Ипат. літоп. вид 1871 р., с. 10; див. справедливі уваги про переклади сего текста у Гедеонова — Варяги и Русь II. 459.

²⁾ Текст напр. у Купика, Berufung der schwedischen Rodsen II. 335.

І справді, слова Фотія не стоять одиноко, ми маємо вже тепер серию відомостей з IX в., що доводять нас до такого-ж виводу.

Така звістка в житію Георгія Амастридського з І-ої полов. IX в. про нахід в кінці VIII або в початку IX в. на Малу Азію „народа Руси, як всім відомо, найжорстокого, немилосердного і цілком без ніякої ласки до людей“; отже Русь і тут виступає, яко народ добре відомий. До того-ж часу належить похід князя руського Бравлина на Сурож, в Криму¹⁾). Не зачіпаючи хакана Руси, що посылав 839 р. своїх послів в Византію, бо за него ведеться велика суперечка, я зверну ся ще до звістки інчого типу, з історії культурної, до оповідання араба Ібн-Хордадбе про торговлю руську; воно писано, як доводять новіці студії, перед 850 р., і в нему читаемо, що „купці з Руси, народу славянського“, їздили тоді з найдалеких країв славянських на Чорне море й возили крам в Византію, а Доном та Волгою їздили в Ітіль (сучасну Астрахань) і по Каспійському морю, а часом на велблюдах возили крам в Багдад.²⁾

Ці відомості, в цілості взяті, съвідчать, що комплекс народів славянських, з Русю на чолі, що надала єму своє імя, вже пережив перед тими часами процес свого державного сполучення, ма- буть не короткий, вступив вже в культурні зносини не тільки з близькими сусідами, а і з далекими краями, коротко — мав за собою тоді вже політично-громадську й культурну минувшість.

Не інакше. Археологичні розвідки народів руських на їх сучасних оселях не знаходять, як тільки в стані вже значно високої культури. На цих оселях вони мали посередників в культурному житію з інших народів, з інших рас, що пережили довгий період початкової культури, яка сягає найдавнійших часів, часів давно-кам'яних (палеолітичних). Та давня раса не щезла, вона мешкала разом з слов'янськими приходнями і злилась в одну націю з ними. Коли прийшли руські Славяни в свої нові оселі, ми не маємо ще певних дат, і над ріжними гіпотезами довго було застаріло; певні історичні звістки сягають VI в. по Христі. Докладніші відомості маємо про їх стан культурний. На основі порівняної філології доводять, що Славяни ще в часі побуту на своїй арійській правітчині дійшли вже значної культурності, знали металі, обробляли землю, держали худобу, і мали деякі інституції громадські. Археологичні розвідки съвідчать, що перед Христом народи руські мали вже майже увесь

¹⁾ Тексти житій в Лѣтописи занятій Археограф. комісії (петербурської), т. IX с. 66 и 100, п. передмова с. 82, 93—4, 289.

²⁾ Нове видане De-Goeje-Bibliotheca geograph. arabic. tom. VI; про час написання гл. Лѣтоп. зан. арх. ком. IX перед. 131.

той круг рукомисл, що і пізніше, вони знали майже всі роди хліба, всі роди господарської худоби, здобували і обробляли металічну руду, мали певні початки штуки (нашр. в виробах металічних) потреби комфорту й роскоші.

З сім всім звязані були зносиini торговельні з іншими народами. Географичне положене дало Руси дуже вигідне становище що до зносин культурних; як би не перешкоди, вона могла бути незвичайно важним з погляду культурно-історичного пунктом, де стикалися течії здалекого сходу, з півночи, з германсько-романського заходу і тієї надзвичайно цікавої амальгами християнських, класичних і східних елементів, яку дає Византійщина. Я проминаю тут багаті скарби римські, бо хронологично вони попережають зазначений вище час, хоч мені особисто здається ся зовсім певним, що маємо тут памятки зносин русько-славянських; переходжу до сходу. Територія давної держави руської дає велику силу паходок монети орієнタルnoї — з Туркестану і калифату Арабського, з віків VIII, IX і X. Сі скарби, порівняні з відомостями жерел писаних, переважно арабських, заревняють істноване інтензивних і широких зносин у народів руських з краями східними. За зносиini з Византією найкращими сувідками будуть трактати київських князів з Византією в Х в., трактати власне торговельні, що самим змістом посвідчують, як широкі і дужі були ті зносиini; пригадаємо хоч бо той уступ в трактаті 907 р., де купцям руським заборонено вступати зного зі свого передмістя до Костантинополя партіями більше 50 мужів разом¹⁾). Зносиini з північю тривали дуже довго й стало; „путь із варяг в Греки“ київському книжнику XI в. здавався чимсь давним (і так воно власне й було), і ці зносиini держалися довго й потім; про них оповідають скандинавські саги і мовчки притакують київські монети на Балтійській штормові. За зносиini з західними народами й державами ми маємо згадку вже в такого мандрівця з Х в. Ібрагима ібн Якуба: він повідає, що з Krakva (себто Krakova) в Прагу ходили з крамом Руси і Славяне²⁾“, але докладні і ширші відомості за ті зносиini ми маємо вже з XI—XII в.

Під впливом тих ріжних культур на основі славянській виробляла ся оригінальна і багата, зазначена характерними, своєнародними ознаками культура руська княжого періоду. Той чи інший вплив брав перевагу часами, але нігде не підлягала вона єму па-

¹⁾ Іннат. літоп. с. 18, з сім порівняти оповідання Костянтина Порфирородного про ватаги купецькі з Київа до Костантинополя — De administr. imperio с. IX.

²⁾ Ізвѣстія Ал-Бекри, вид. Куник і бар. Розен, 49.

сивно. В раніші часи на тім терені панував переважно вплив східний, ірансько-алтайський, який дає себе знати найбільше виразно в культурі так званій скитській; з хрестом переважає інчі вплив византійський. Імпонувала Руси багата матеріальна культура Візантії, зложена з елементів античних і східних, і ще більше — перевезовані там скарби духові. Як справедливо висловився оден історик, духовна робота на тогочасній Русі — розуміючи тут вищі її верстви — головним чином уложила ся в переймання св. письма¹). Література патристична, агіографична і апокрифічна стає головним жерелом освіти й культури; письменство Сербів і Болгарів, що попередили нас на цілій вік в тій знаємості і придбали вже значну колекцію перекладів, полекшила нашій громаді приступ до того нового жерела, з якого Русь почала черпати обома руками. Письменство зливається з ідеєю побожності, спасення, і під сім впливом виробляється справжній культь книги, що виявляється виразно напр. в запитанню: чи можна ступити на письмо, хоч би літери були так зтерті, що годі й прочитати?

Що до результатів і розповсюження сеї духової роботи, то тут заходить немала суперечка. Виходячи з деяких слів літописів, а ще більше з звісток Татищевського зводу літописного, деякі вчені приходили до виводу, що просвіта в давній Русі стояла не низче, а може й вище як в Європі західній, що шкільництво було добре уряджене й широко розповсюжене. Але дати, на яких сі виводи оперто, викликають справедливий скептицизм. Не поділяючи оптимістичних поглядів на стан шкільництва, неможна заперечити, що книжня просвіта була розповсюжена доволі широко, і поруч з людьми письменними тільки, „почитателями книжними”, подибуємо ми нераз тубильців, які перейшли вищу, риторичну науку, що була вінцем тогочасної византійської освіти; пригадаймо Ілариона, Кирила Туровського, та такі писання як похвала князю Рюрику (в літоп. Київській), казання про св. Климента, новознайдене посланіє митроп. Кліма. Через грецьке теологичне письменство доходило до наших людей щось і з класичної освіти. Галицький літописець цитує Гомера, хоч не дуже вдатно, а митроп. Клім писав „от Омира, и от Аристо(те)ля, и от Платона²“). Як узяти найвищі

¹⁾ Хлѣбниковъ Общество и государство въ до-монгольскій периодъ 1.360.

²⁾ Ипат. л. с. 513 („О лесть зла есть! якоже Омиръ пишеть, до обличенія сладка есть, обличъна же зла есть, кто въ нѣй ходить, конъцъ золъ прииметъ; о злѣе зла зло есть“ — такого в Гомера нема, скільки мені відомо). Посланіє Кліма в вид. Лопарева с. 13, в вид. Никольського с. 104.

точки тогочасної духової культури, то треба признати за нею високу вартість; такі речі, як Слово Іларiona, або Слово о полку Ігоревім зостануть ся на завше коштовними і дивними памятками. Теж саме треба сказати і про забутки матеріальної культури: такі зразки пластики, як київська Софія з її дивними мозаїками, різьбами, побутовими фресками мають цікавість з погляду артистичного не тільки для нас. Побут народний розвивається, приймає більш ріжноманітний характер, з'являють ся скарги на роскіш та примхи богатих. Деякі переховані речі, напр. з убрая, визначають ся великим смаком, роскішлю й майстерною роботою.

Я задержався коло сфери культурної, яко менче відомої. Устрій громадський в княжій Русі також значно вже розвинений, диференційований; елементи громадського устрою вступають поміж себе в ріжні характерні комбінації, і через те устрій ріжних земель припирає одмінні, характеристичні форми. Проекта держава, одна з найбільших, добудована остаточно в кінці Х в., в XI переходить в форму, яку за Костомаровим часто тепер звемо федерацією, федерацію *sui generis* тільки, де окремість і автономія земель лучилась з єдністю руського народу, зазначеною в єдності мови, культури, релігії, громадського устрою. В оповіданях літописних при нагоді випливають афоризми, вирази, що патякають на довгим часом вироблені, сталі принципи в відносинах державних. Дивлячи ся на побут, громадський устрій, культуру XI—XII в. зверху, можна було-б сподіватись широкого розвитку, дальнього поступу, нових, винних і оригінальних форм, і того всеого нема. Намість того рухлявого, барвистого життя, западає якась пітьма, мовчання, і коли розходить ся та тімрява, виступає побут, жите, устрій громадський — одмінні. Але і ці нові форми середнього, переходного часу не встигли ще розвинутись, як їх зносять бурі народного руху, і винтворяють ся ніби цілком нові форми. Від старого устрою громадського, від давнього культурного стану позостають ся лише сліди, уломки...

Колись складали все на князівські усобиці, на Татарщину, на утиски. Усобиці, справді, в значній мірі тамovalи, утрудняли вільний поступ громадський і культурний; Татарщина хитнула княжий устрій державний і наробыла руїни; утиски і ріжні пригоди знишили силу памяток нашого давнього письменства і тим утруднили, ба в часті одібрали можливість зрозуміти дійсне становище громадське й духове минулих часів. Але причини головні лежали глибше, в основі громадського й політичного устрою нашого краю.

Істория застає єго в формах вже більш менч укінчених. Процес збирання руських земель до одного комплексу державного вже

кінчав ся; у внутрішньому устрої князівська влада, оперта на дружині, стала головною оселею громадського життя; князівська дружина й громада земська, хоч не відділені непереступно, зазначилися виразно; система урядування уставила ся міцно. Про генезу того устрою за браком відомостей можемо тільки більш або менш правдоподобно гадати. Мало помогає нам в тім наша Повість про початок Русі, хоч її відомості приймалися, часто і досі приймаються *bona fide*. Близчі студії доводять, що ця повість — тільки гіпотеза, наукова як на той час, але не щаслива. Книжник XI в., що складав її, мав такоже мало певних відомостей про процес витворення держави руської, як і ми, ще менше, і його оповідання так само повинні підлягати історичній критиці, як і перекази легендарного часу історії римської.

Але, не входячи в те питання, ми засташовимось коло того *status praesens* нашого народу, який показують нам наші джерела.

Лад державний складається з двох головних чинників: князя з дружиною — і громади. В політичному житті головну роль має перший елемент. Заступництво громади існує, і ніхто не відмовляє єму права участі в справах політичних, але воно усунулося на другий план, і виступлене громади стало вже чимсь надзвичайним. Звичайний ряд лежить в руках князя і його дружини. Сей елемент опирається в значній мірі на боярство земське — купецький патриціат і властительство земське; їх інтереси солідаризують з князівсько-дружинним устроєм, вони входять в княжу дружину, оточають князя, і князь стереже їх інтереси, як то дає себе знати і в праводавстві.

Сі верхній верстви — князі, дружина, боярство — ведуть переважно політичну й культурну роботу в давній Русі. Вони складають ту простору державу й захожуються коло її утримання; вони держать в своїх руках ту широку торговлю і дають рух промислу й штуці; в сій сфері найраніше знайшло вступ християнство; тут знаходила собі опіку церква, писемництво, духовна культура; тут зростала ідея національної й культурної єдності руського народу.

Народня-ж маса здебільшого зоставалась чужою для сего руху, для сих завдань. Політичні змагання дружини і боярства були її здебільшого несимпатичні, витворене широкої держави накладало на неї тільки більші тягари податкові і зміцняло ту князівсько-дружинну верству, що тяжила над нею; заграниця торговля, штука, нові промисли були не для народу: він задовольнявся майже виключно місцевими виробами; християнство і його обряди довгий час народував релігією князів та бояр, як то

зауважив в своїм правилі митр. Іоанн¹⁾, і тримався дідівських звичаїв; монастирі, церкви, освіта концентрувалися переважно по самих більших містах. Самі ті верстви верхній, цілій той устрій державний були народній масі з багатьох поглядів противні. На лиху в старім письменстві майже виключно заховали ся думки, житє тих верхніх верств. Ми так мало знаємо, як жив народ, чого він прагнув, яким горем болів. Ті всі княжі усобиці, поставлені князів і єпископів, далекі заграниці походи, всі злоби дня, що заповняють сторінки наших старих літописів, цікавили, заберали тільки дуже не велику частину громади, були справді, в значній частині, лише шумовиною, що плила губоким і тихим потоком. В витийствах давнього книжника, що як бжола звідусіль зберав примовки і апотегми, ненароком і цілком не до речі, прорвався голос, крик тієї народної маси, що так ріжнить з цілим дружинним съвітоглядом того утвору: „не май собі двора коло княжого двора, не держи села коло княжого села, бо его тивун мов вогонь, трутом накритий, а его рядовичі (урядники) мов искри: хоч би огня остерігся, та від искри не встережешся, щоб не попалити собі одяги“²⁾.

Так було не тільки в нас, що устрій державний будовано, нову культуру плекано й ширено заходами громадської менчости, верхніх верств, незалежно, або й просто навпереки жаданям або інтересам мас громадських. Але як подекуди тих верхніх верств вистарчало на те на цілі ряди віків, у нас сі верстви здалися для того за-слабі. Вся та культура, той лад державно-громадський стояв дуже хистко. Тому було багато причин, зазначимо лише кілька видатніших.

Перш за все у нас князівсько-дружинний устрій не пройшов глибоко в масу народню, не перепяв її цілою системою, як феодалізм західний, не пустив губокого кореня в самий ґрунт; він зоставався чимсь зверхнім, досить хистко привязаним до народу. Громада зоставалася цілковитим господарем своєго ґрунту, своїх справ, і тільки в зверхніх справах стикалася з устроєм княжим. Ніяких відомостей про роздаване земель князем дружині ми не знаходимо; се не було загострено *de jure*, лише фактично так зложилося. Дружина відберала своє удержане від князя — грішми чи натуралями, із особою его безпосередно була звязана. Вона не могла існувати *an und für sich*, не могла виступити як самостійний, станий стан, і до громади мала відносини в основі стільки через особу князя. Інакше було тільки в Галичині, де дружина через

¹⁾ Правило у Макарія Ист. рус. церкви II с. 376.

²⁾ Слово Даніла Заточника, вид. за всіма редакціями Шляпкин, с. 6—7.

историчні обставини злилася цілком з земським боярством, але й тут вона не здобула собі міцного ґрунту в громаді. До того число дружини не було ніколи дуже значне (і то залежало, такоже від способу удержання), а з утворенем тієї великої держави руської розтеклася та дружина по її простору. Тільки подекуди вона могла знайти собі й тут таку підпору в місцевих верствах вищих, яку мала в земським боярстві київським, подекуди ж се земське боярство ставало в опозиції до неї (найгостріше се виявило в Новгороді Вел., де власне, як піде, було зазначено різко демаркаційну лінію між боярством земським і княжкою дружиною). Но інших землях, менш культурних, боярство земське вже через свою незначність не могло княжко-дружинного елементу значно підтримати. Тимчасом дружина сама слабшала. Князі взагалі біdnішають в протязі того періоду й можуть держати все менчу дружину. Се примушувало їх раз по-раз шукати підпори в громаді, що даліше, — то більше, тим більше, що обставини конечно того вимагали: неустана боротьба за столи задля браку якоїсь ясної системи спадкоємства і перехода столів, яку давали хоч би феодальні кодекси західні, з другого боку — такоже неустана боротьба з ордами степовими. Під впливом сіх і інших обставин ріжним чином комбінуються громадські відносини в поодиноких землях, але взагалі спиняється дальший розвиток князівської влади, князівсько-дружинного елементу; громада приberає більший вплив, більшу участь в справах політичних.

Але се не веде до зedнання тих двох основних елементів нашого політично-громадського устрою; вони стоять один проти одного, то входячи в колїзії, то зходячись в якомусь *modus vivendi*, але завше окремі. Князівсько-дружинний устрій, як раніше, лежав тягаром над народом; участь громади в справах політичних зостається чимсь надзвичайним, навіть в землях з більше розвиненим впливом громади, як от в Київщині, а принципом *de nobis non sine nobis* такоже живо була перенята громада наша, як і громади західні.

Се все споводувало той кризис, який переживає не одночасно, ще однаковим способом вся Русь. На лихо, так мало маємо відомостей з тих часів. Тільки в сьвітлі цілого розвитку історії Руси, тільки з тими аналогіями, які дає пізнійше жите її, можна собі в якісь мірі їх уяснити.

Як дивно може виглядати на перший погляд та роль пасивна громад в усобицях княжих; те становисько народу при наході татарським, коли громади подекуди воліли лішче „орати пшеницю й просо“ татарам, аніж корити ся королю руському, і ґинули, не

хотячи єму піддатись. Як дивним здається таке легке, без загального народного опору, забране Київщини Гедемином, Кориатовичами Поділля, Галичини Казимиром. Ми можем зрозуміти ці факти тільки відкинувши звичайну, чисто політичну виходну точку в історичних розвідках. Взагалі можна сказати, що народню масу далеко більше цікавлять переміни громадські, аніж зверхньої політики. Що-ж до-перва руська громада, так перейнята духом демократизму, рівноправности, самовладості! Раз громада чула на собі утиск, кривду, її мало значило то, хто її тиснув, той чи сей, свій чи чужий; вона мало вважала на переміну зверхності, аби заховані були її громадські і економічні интереси. Входячи з сего, зрозуміємо, чому тіж громади, що таку симпатію показували князям, до громади прихильним, вважливим до голосу й жадання громадського, так пидиферентно приймали інших князей, їх вступи й упадки. Зрозуміємо, чому самі страшні війни народні повставали у нас на грунті переважно громадсько-економічнім і закрашувались тільки ідеями національними та релігійними, а так мало робили на громаду вражіння такі важні факти, як унія Люблинська, або зкасоване гетьманщини.

Тому кілька років я поставив гіпотезу, що в Київщині князівсько-дружинний устрій упав зараз по татарськім находиті, що громади, зкориставшись з тієї паніки, яку навели Татари, зкинули з себе зверхність князівську, увійшли в безпосередні відносини до Татар і таким чином придбали собі автономію. Дальші студні затвердили мене в переконані, що ся гіпотеза найбільше відповідає всему тому, що ми знаємо за ті часи. Таким чином в Київщині, в тій початковій Русі, в тім гнізді державного устрою й давньої культури Русі, сей устрій раніш від усіх захопив кризис. Рівночасно мала участи й культура, яку плекали верхні верстви суспільності: вони такоже біднішали, і остаточно на їх найтяжче відбив ся захід татарський. Що було за Дніпром — трудно сказати; південна половина Задніпрянщини бодай чи не пішла дорогою Київщини; князівсько-дружинному устрою ще трудійше було тут задержатись: татарицна дамокловим мечем завше висіла над тим краєм. В Чернігівщині північній і в західній Русі — па захід від Случі і верхнього Дністра старий устрій задержав ся, хоть і змодифікований. З переходом під зверхність Польщі й Литви, в тих західніх краях на основі того старого устрою розвивають ся нові форми громадських відносин, найголовнійше — під впливом нового фактора, невідомого доти на Русі — посідання земського з обовязком служби. Сі нові форми такоже мало задовольнили громаду, як і старий лад громадський. І от на тійже старій Київщині вдруге повстають на-

родні маси — проти устрою шляхетського, що й тут став коренитись і розповсюжуватись, вдруге — на очах історії нашої — маси пробують запровадити лад громадський, відповідний своїм жаданям, своїм ідеалам рівноправності і автономії.

Я вийшов за границі хронологічні свого курсу, щоб показати, як тісно й нерозривно сполучені між собою всі періоди історії Русі, як одні й тіж змагання народні, одна й таж головна ідея переходить через увесь той ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах. Тільки з зазначеної точки нам ясно визначить ся єдність, сей зв'язок і заступить механічне сполучене окремих періодів. Народ, маса народня, звязує їх в одну цілість, і єсть і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він — з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками — єсть єдиний герой історії. Зрозуміти его стан економичний, культурний, духовий, его пригоди, его бажання й ідеали — єсть мета нашої історії. Політично-громадський устрій звичайно не відповідав тим ідеалам. Свій чи чужий, він ніколи, чи майже ніколи, не був витворений відповідно ним, і громада з урядом стояли один проти одного не тільки в період давній. Устрій державний по всій часі цікавий нам переважно тим, о скільки він впливав на стан народа, о скільки сам підунадав впливу громади й о скільки відповідав її бажанням і змаганням І культура, що розвивається в верхніх верствах народа, цікава нам головним чином не так сама в собі, як тим, що відбивається в її загально-народнього.

Відповідно цим принципам і в давній нашій історії ми завше повинні мати свою виходною точкою народну масу. Правда, ми мало маємо відомостей про народ, однако се не перешкожає ему бути тою головною вісю, з якою ми повинні координувати свої висліди. Студилючи політично - державний устрій, ми, скільки можемо, повинні вияснити собі питання, в якій мірі він був ділом самого народа, чи виріс він на ґрунті народнім, чи звідкись був перенесений чи накинений. Вияснити, о скільки відповідав він потребам народним і яке значіння й вплив мав на народну масу. Вислідити по змозі участь народа в політичному життю і его відносини до політичних обставин. Се будуть головніші точки, до яких мають вести наші студії. Зверхня політична історія буде нам тільки стежкою до розуміння внутрішньої, а в сїй останній, скільки можливо, ми повинні висліджувати те, що належить безпосереднє до народа. Подобно тому — і в сфері культурній.

Звичайно, там, де джерела дають матеріял дуже бідний, мусимо задовольнятись тим, що можна знати, коли не можемо знати

більше, але висловлений принцип з того не тратить свого значіння, даючи нам критерій, на що повинні ми звернути особливу увагу.

Я мав зазначити коротко, як то було можливо на протягу кілька десять minut, головні моменти в давній нашій історії, що вимагають особливої уваги, і свою вихідну точку в вислідах історичних. Нарешті я хотів би сказати кілька слів про свою професію методологичну, спеціально для тих, що мають охоту студіювати зо мною історію *viribus unitis*. Я перейшов в своїм часі філологичну школу і з неї міцно витвердив принципи — *nemini credere*. Завше шукати і ніколи не задовольнятись, не сподіватись, що посів цілком усю истину, так що всякий інший погляд, інча вихідна точка в тій справі неможлива, абсурдна. *Паче єсмъ єхъ*! Наука — се неперестаний скептицизм. Не той недужий, немощний, що зостає ця при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плодотворящий скепсис, що веде за собою слідом роботу синтетичну. Через те всякий догматизм в своїй науці я уважаю непотрібним, всяке *juratio in verba magistri* — неможливим. Того духу висліду й критицизму хотів би я і в своїх співробітниках — слухачах як найбільше і бажав би широко, щоб з ним вони перш за все приймали й мое слово не хитре.

M. Грушевський.

